

POSTKOLONIALİZM VƏ DEKOLONİZASIYA

NƏRGİZ NAĞIYEVA

Bakı Dövlət Universiteti

Siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

E-mail: nargiz_nagiyeva@mail.ru

ORCID ID: 0009-0001-1205-5864

Giriş

Dünya müstəmləkə sisteminin dağılmasına bir sıra amillər təsir etdi. Bu faktorlardan ən əsası XX əsrin fəvqəldövlətinin yüksəlişi idi. Dünyanın inkişafını getdikcə daha çox müəyyən edən geosiyasi qüvvələr - ABŞ, SSRİ və Çin müstəmləkəçiliyə müxtəlif mövqələrdən və müxtəlif dərəcədə olsa da, münasibət bildirirdilər. 1918-ci ildə ABŞ prezidenti Vudro Vilson xalqların öz müqəddəratını təyin etmək hüququ ideyasını irəli sürdü. Sürətlə inkişaf edən Amerika sənayesinin bazarlara və xammal mənbələrinə ehtiyacı var idi və proteksionist iqtisadi maneələri olan nəhəng müstəmləkə imperiyalarının mövcudluğu Amerika kapitalının müstəmləkələrin bazarlarına çıxışını ciddi şəkildə əngəlləyirdi.

Digər bir faktor, dünya iqtisadiyyatında müstəmləkəçilik üçün əlverişsiz olan proseslər oldu. Sənayeləşmiş dünyada bir çox növ təbii xammal üçün süni əvəzedicilərin istifadəsi artdı, bu da onların Afro-Asiya dünyasından çıxarılmasını getdikcə gəlirərini, mənfəətlərini azaltdı. Bunlar sintetik və süni liflər, plastik materiallar, süni rezin və s. idi. Beləliklə, 1960-cı illərin əvvəllərində Qərbin toxuculuq sənayesində sintetik və süni liflərin payı üçdə birdən çox olmuşdur [1, 114]; 1964-cü ildə kapitalist dünyasında süni kauçuk istehsalı təbii kauçuk istehsalını üstələdi.

Hərbi texnologiyanın, xüsusən aviasiyanın inkişafı və daha sonra nüvə silahının yaradılması, okean donanmalarının dövründə vacib olan strateji koloniyaların əhəmiyyətinin azalmasına səbəb oldu.

İkinci Dünya müharibəsi bütün bu amillərin təsirinin intensivliyini kəskin şəkildə artırdı, müstəmləkə sisteminin dağılmasını sürətləndirdi.

Avro-Asiya dünyasının dekolonizasiyası

Honq-Konq, Malaziya, Sinqapur və Birma, Hollandiya Hindistanı, eləcə də müharibənin sonunda birbaşa işğal edilmiş Vişi rejiminin nəzarətində olan Fransız Hind-Çini sənaye, maliyyə və hərbi münasibətlərində müstəmləkə imperiyaları ciddi şəkildə zəiflətdi. Onların xarici borcu kəskin artdı, istehsal, idxal və ixrac, ticarət donanması azaldı.

Britaniya hökuməti 1949-cu ildə devalvasiya etmək məcburiyyətində qaldı və 1951-ci ildə tədiyyə balansını böhranı ilə üzləşdi. Bundan əlavə, müharibə illərində müstəmləkəçi dövlətlərin hər zaman sözün əsl mənasında nəyin bahasına olursa-olsun qarşısını almağa çalışdığı bir şey baş verdi: asılı ərazilərin əhalisinin gözündə onların hakimiyyətinin nüfuzu düzəlməz dərəcədə sarsıldı. Müstəmləkə hakimiyyətlərinin və hətta metropoliyaların özlərinin düşmənə təslim olması müstəmləkə xalqları arasında ağ adamın məğlubedilməzliyi haqqında mifi dağıtdı. Eyni zamanda, Asiya dövlətinin (Yaponiya) Cənub-Şərqi Asiyada müstəmləkələri ələ keçirməsi onların sakinlərini inandırdı ki, onlar öz müqəddəratlarını öz əllərinə alıb azadlığa özləri nail ola bilərlər. Üstəlik, yapon işğalına qarşı müqavimət illərində regionun bir sıra ölkələrində müasir müharibə (partizan müharibəsi) təcrübəsi qazandı və onu keçmiş müstəmləkəçilərə qarşı çevirə bilən hərbi təşkilatlar yarandı (Filippin, Hukbalahap, Vyetnamda Viet Minh, Birma Milli Ordusu, Hindistan milli ordusu - qismən müharibədən sonra dağıldığı üçün).

İkinci Dünya müharibəsi illərində, hətta birincidən daha çox, koloniyalarla metropoliyalar arasında iqtisadi əlaqələrin zəifləməsi müşahidə edildi. Hətta o vaxtdan daha çox, bu, xüsusilə ticarət və səhmdar qrupların (kastaların) mövqələrinin güclü olduğu Hindistanda milli sahibkarlığın artmasına kömək etdi və sənayeləşmə artıq XIX əsrin ortalarında başladı. Bundan əlavə, maddi və insan resurslarının təcili və görünməmiş səfərbər edilməsi, xammalla təmin etmək üçün ictimai işlərin təşkili (məsələn, Nigeriyada qalay mədənlərində kəndlilərin məcburi əməyi) ənənəvi sosial-iqtisadi sistemin dağılmasını sürətləndirdi. Bununla bağlı müstəmləkə subyektlərinin milli özünüdərkini artmasıdır. Müharibə onların siyasi üföqlərini kəskin şəkildə genişləndirdi.

II Dünya müharibədən sonrakı ilk onilliklərdə Asiya və Afrika ölkələrində baş verən əsas ictimai-siyasi proseslərdən biri olan dekolonizasiya - Avropa dövlətlərinin müstəmləkələri tərəfindən siyasi müstəqillik əldə etməsi idi. Bu, İkinci Dünya müharibəsinin son həftələrində başlayan uzun bir proses

idi və bütövlükdə yalnız 1970-ci illərin ortalarında tamamlandı. Müharibədən sonrakı iyirmi il ərzində koloniyaların ümumi sahəsi 37 milyon kvadratmetrdən 6 milyon kvadratmetrə qədər azaldı. Koloniyaların əhalisi isə 660 milyondan 36 milyon nəfərə qədərdir [1, 40]. Bu dövrdə 60-a yaxın koloniya müstəqillik əldə etdi.

XX əsrin ortalarından başlayaraq Frans Fanon getdikcə görkəmli filosof və ya nəzəriyyəçilərindən biri kimi tanındı. Onun ən məşhur “Yerin bədbəxtləri” (1961) əsəri Britaniya sosioloq-nəzəriyyəçisi Stüart Holl tərəfindən “Dekolonizasiyanın İncili” kimi səciyyələndirilirdi: o zaman dekolonizasiya sözü müstəmləkə ölkəsinin siyasi müstəqillik əldə etməsinin siyasi prosesini nəzərdə tuturdu [2]. Bu yaxınlarda “dekolonizasiya” xüsusi məna kəsb etməyə başladı, yəni azlıqlara və digər mədəniyyətlərə münasibətdə iyerarxik, irqiləşmiş düşüncənin irsini aradan qaldırmaq üçün Qərb mədəniyyəti və onun institutlarının tənqidi qiymətləndirilməsi baş verdi. Fanonun özü ilk vaxtdan bu dekolonizasiya prosesi və buna necə nail olmaq məsələsi ilə ciddi şəkildə məşğul idi. Onun qeyd etdiyi kimi, irq anlayışı müstəmləkəçilik, imperalizm və onların mədəniyyətləri üçün mərkəzi anlayış idi; Fanonun “Qara Dəri, Ağ Maskalar” (1952) adlı əsəri qaradərili insanın subyektiv nöqtəyi-nəzərindən irqiləşmiş cəmiyyətdə irq təcrübəsini təhlil edən ilk kitablardan biri idi. Fanon özü də təkcə tibbi psixiatriyadan deyil, həm də psixoanalizdən, fəlsəfədən, siyasətdən və ədəbiyyatdan geniş şəkildə istifadə edən psixiatriyasının ənənəsində yetişmiş bir həkim idi.

Karl Marks, Fridrix Nitsşe, Ziqmund Freyd və Jan-Pol Sartr kimi Qərb mütəfəkkirlərinin əsərlərindən yararlanaraq irqçilik, müstəmləkəçilik və istismara qarşı çıxan Frans Fanon Qərb mütəfəkkirləri içərisində dolaylı da olsa postkolonializm və dekolonizasiya siyasi hadisələri ilə bağlı dəyərli fikirlər söyləmişdir. F.Fanon bu mütəfəkkirlərin ideyalardan bəhrələnərək müstəmləkəçiliyi, onun bütün qəddar təzahürlərini tam yeni aspektdə, konkret materiallar əsasında açıb göstərmişdir [3, 1-4; 44; 109]. Lakin bundan daha çox - və Cənubi Afrikadakı dekolonizasiya hərəkatının Fanondan (1963) öyrənə biləcəyi yer budur - o, keçmiş təkrarlamaq əvəzinə gələcəyə yönəlməyin zəruriliyində ısrar etdi. Deməli, dekolonizasiya onun üçün bəşəriyyətin irqi və ya mədəni “mərkəz”ə və bir sıra alt irqlərə və mədəniyyətlərə – müstəmləkələrə iyerarxiyasına məruz qalmayan yeni bir insanın yaradılması deməkdir. “Yerin bədbəxtləri” əsərində F.Fanon bu mənzərəni dekolonizasiya ilə bağlı kəskin şəkildə ifadə edir (1963).

Dünyanın nizamını dəyişdirməyi qarşısına məqsəd qoyan dekolonizasiya, şübhəsiz ki, tam nizamsızlıq proqramıdır. Ancaq bu, nə sehrli təcrübələr, nə təbii bir sarsıntı, nə də dostluq anlayışı nəticəsində baş verə bilməz. Dekolonizasiya, bildiyimiz kimi, tarixi bir prosesdir: yəni onu başa düşmək mümkün deyil, ona tarixi forma və məzmun verən hərəkatları ayırd edə bildiyimiz ölçüdən başqa, başa düşülən və ya özü üçün aydın ola bilməz... Dekolonizasiya heç vaxt nəzərə çarpmadan baş vermir, çünki o, fərdlərə təsir edir və onları əsaslı şəkildə dəyişdirir. O öz əhəmiyyətsizliyi ilə əzilmiş iştirakçını tarixin proyektorlarının möhtəşəm parıltısı ilə əsas aktyorlara çevirir. O, yeni insanlar tərəfindən təqdim olunan təbii bir ritm və onunla birlikdə yeni bir dil və yeni bir insanlıq gətirir. Dekolonizasiya yeni insanların yenidən yaradılmasıdır. Lakin bu yaradılış öz qanuniliyinə görə heç bir fəvqəltəbii gücə borclu deyil; müstəmləkələşdirilmiş “şey” özünü azad etdiyi eyni proses zamanı insana çevrilir. Cənubi Afrikadakı dekolonizasiya layihəsi F.Fanon tərəfindən irəli sürülən “imtina” şərtləri əsasında həyata keçirilməsə, bunun əvəzində irqçilikdən kənar “yeni insanlığın” artan konstitusiyasına davamlı olaraq (bu, heç vaxt bitməyən bir layihə olduğu üçün) töhfə verməsə, müstəmləkəçilik və zülmədən kənar, insanları yenidən qütbləşdirmə riski daşıyır. Xatırlatmaq lazımdır ki, F.Fanonun məsələsində Afrikalı istismarçı işğala məruz qoyan müstəmləkəçi dövlətlər onun imtina hədəfi olub; Bu gün Şimal və Cənub, eləcə də Şimal yarımkürəsindəki şəhərlər arasında (artan) bərabərsizlikləri nəzərə alaraq, müqavimət göstərmək üçün uyğun güc kimi böyük korporasiyaların iqtisadi, qloballaşan neo-müstəmləkəçiliyinə istinad etmək olar. Təəccüblü deyil ki, o, iqtisadi ayrı-seçkilikdən əziyyət çəkənlər əsasən müstəmləkəyə çevrilmiş, eləcə də köləlik və daha sonra miqrant əməyinin mənbələri olmuş xalqın nümayəndəsidir. Bu ideologiya maliyyə kapitalı, korrupsiya, yoxsulların tabeçiliyi və digərindən qorxmaq ilə xarakterizə oluna bilər ki, bu da kənarlaşdırılmağa gətirib çıxarır... hegemon, repressiv və zorakı bəyanatlar üçün mühiti təmin edir [4].

Havayalı suverenlik fəalı, eyni zamanda Poka Laenui adından istifadə edən Hayden Burgess dekolonizasiyanın beş mərhələsini təklif etdiyi “Dekolonizasiya prosesləri” adlı bir esse yazdı: Bərpa, Yas, Xəyal, Öhdəlik və Fəaliyyət. Dekolonizasiyanın birinci mərhələsi yenidən kəşf və bərpa prosesini əhatə edir. Laenui yazır ki, “bu mərhələ cəmiyyətin

son dekolonizasiyanın əsasını qoyur". Bu fazada müstəmləkəçiliyin nəticələrini çəkənlər hakim mədəniyyətdən daha aşağı mövqə tutduqlarını şübhə altına almağa başlayırlar. Fərd öz yerli tarixini yenidən kəşf etməyə başlayır və mədəniyyətinin dil və adət-ənənələr kimi itirilmiş aspektlərini bərpa edir. Laenui qeyd edir ki, "ikinci mərhələnin təbii nəticəsi matəmdir - xalqın öz qurbanına görə ağlaya bildiyi vaxt". Dekolonizasiyanın üçüncü mərhələsi yuxu görmənin həyatı vəzifəsini əhatə edir. Laenui hesab edir ki, yuxular müstəmləkəsizləşmə prosesində ən vacib mərhələdir. Bu, "imkanların tam panoramasının ifadə olunduğu, müzakirələr, məsləhətləşmələr və gələcək arzular üzərində xəyalların qurulması yolu ilə nəzərdən keçirildiyi və nəticədə yeni sosial nizamın yaradılması üçün döşəməyə çevrildiyi" mərhələdir. Bu restrukturizasiya mövcud institusional güc strukturlarının yenidən qiymətləndirilməsini və dünyagörüşlərimizin genişləndirilməsini və bütün millətlər üçün daha yaxşı bir dünya yaratmaq üçün paradimlərimizin dəyişdirilməsini nəzərdə tutur. Laenuinin dekolonizasiyanın dördüncü mərhələsi arzularınıza sadıq qalması və onları reallaşdırmaq üçün qərar qəbul etməyi əhatə edir. Dekolonizasiyanın son mərhələsi fəaliyyət mərhələsidir. Laenui izah edir ki, hansı məsələlərin yerinə yetiriləcəyi ilə bağlı konsensus dördüncü mərhələdə fəaliyyət mərhələsinə keçməzdən əvvəl baş verməlidir [5].

Dekolonizasiyanı üç əsas mərhələyə bölmək olar. Birincisi 1940-cı illərin ikinci yarısında - 1950-ci illərin birinci yarısında, ikincisi - 1950-ci illərin sonu - 1960-cı illərin, üçüncüsü - 1970-ci illərin ortalarında baş verib. Əlbəttə, ayrı-ayrı müstəmləkələr hətta bu dövrdən sonra da mövcud idi (Namibiya, Honq-Konq, Makao), bir sıra kiçik (bəzən strateji əhəmiyyətli) xarici əraziləri qeyd etmədik, lakin ümumilikdə dekolonizasiya prosesi bu zamana qədər başa çatdı.

Dekolonizasiyanın müqəddiməsi İkinci Dünya Müharibəsinin qızgın vaxtında Fransanın mandatında olan Suriya və Livan ərazilərinin müstəqillik əldə etməsi hesab edilə bilər. Bu, əvvəlcə birbaşa müharibə ilə, sonra isə ingilis-fransız ziddiyyətləri ilə bağlı idi.

Dekolonizasiyanın birinci mərhələsinin başlanğıcı müharibənin sonuna, 1945-ci ilin avqust-sentyabr aylarına, digər iki ölkənin - İndoneziya və Vyetnamın milli qüvvələrinin liderlərinin müstəqilliklərini elan etdikləri vaxta aid edilə bilər (Cakarta da Sukarno, Hanoyda Chi Minh). Lakin metropoliyalar milli qüvvələrin iradəsinə boyun əymədilər. Fransız

qoşunları və administrasiyası Vyetnama, hollandlar isə İndoneziyaya qayıtdılar.

Xarakterik haldır ki, Vyetnamın şimalında yaradılmış Vyetnam Demokratik Respublikasının (VDR) rəhbərliyi kommunistlərin başçılığı ilə köhnə müstəmləkəçi dövlətin iddialarına qarşı ABŞ-ın dəstəyinə ümid edirdi. Amerikalılar dilemma ilə üzləşdilər: ya dekolonizasiya, lakin eyni zamanda Vyetnamda kommunistlərin mövqeyini daha da gücləndirmək, ya da Fransanı müstəmləkəçi dövlət kimi dəstəkləmək, eyni zamanda "qırmızı vəbanın" yayılmasına qarşı çıxmaq. ABŞ öz müqəddəratını təyin etmə ritorikasından əl çəkmədən, "Soyuq müharibə"nin başlanğıcı kontekstində sonuncunu seçdi.

Onlar müstəmləkəçi dövlətlərin digər müllərində də bu modeli izlədilər. Eyni zamanda, amerikalılar bu gücləri solçu qüvvələrə qarşı dəstəkləməklə faktiki olaraq avropalıları müstəmləkələrdən sıxışdırıb çıxarmaq və onların maraqlarını öz maraqları ilə əvəz etmək siyasəti yürüdükdülər.

Fransanın Vyetnamda (1946-1954) və Hollandiyanın İndoneziyada (1947-1949) müstəmləkəçilik müharibələri metropol ölkələrin məğlubiyyəti ilə başa çatdı. VDR Vyetnamda gücləndi və İndoneziyada uğursuz federal təcrübədən sonra 1950-ci ildə unitar İndoneziya Respublikası yarandı. Hər iki ölkə üçün müharibədən sonra müstəqilliyə aparan yol qanlı olsa da, nisbətən qısa oldu: ana ölkələr hətta qoşunlarını və məmurlarını geri qaytardıqdan sonra da artıq bütün cəmiyyətləri üzərində nəzarəti bərpa edə bilmədilər. Eyni şey ABŞ-ın artıq 1946-cı ildə müstəqillik verdiyi Filippin üçün də keçərlidir.

Dekolonizasiyanın birinci mərhələsinin mərkəzi hadisəsi, şübhəsiz ki, İngiltərə tərəfindən müstəmləkəçilik tarixində demoqrafik və ərazi baxımından ən böyük asılı ərazi olan Hindistana müstəqillik verməsi idi. Cənubi Asiya XVIII əsrin sonlarından Britaniya imperiyasının nüvəsini təşkil edir və ona uzun müddət sahibliyi metropola böyük iqtisadi və geosiyasi faydalar gətirirdi. Onların dəyəri Birinci Dünya müharibəsindən sonra azalmağa başladı və İkinci Dünya müharibəsi zamanı praktiki olaraq yox oldu. Britaniya hakimiyyət orqanları ilə əsas milli qüvvələr (İNC, Müsəlman Liqası) arasında bir sıra çətin danışıqlardan sonra 1947-ci ilin avqustunda Hindistan iki dominiona - Hindistan İttifaqına və Pakistana bölündü.

1950-ci illərin ortalarına qədər Avropa dövlətlərinin Asiyadakı müstəmləkələrinin əksəriyyəti siyasi müstəqillik əldə etdi. Müstəmləkə sisteminin ağırlıq mərkəzi Afrikaya keçdi.

Dekolonizasiyanın ikinci mərhələsi milli azadlıq mübarizəsində sakitlik dövrü və hakimiyyətin ötürülməsi aktları ilə müşayiət olundu. Qalan müstəmləkələrdə anti-müstəmləkəçilik maraqlarının formalaşması və onların ifadəsi ləngiyirdi ki, bu da müstəmləkəsizliyin birinci dalğası ölkələri ilə müqayisədə bu ölkələrdə sosial-iqtisadi və ictimai-siyasi proseslərin ləng getməsi ilə əlaqədar idi.

Dekolonizasiyanın ikinci mərhələsi 1956-cı ildə Fransanın Mərakeş və Tunis üzərindəki protektoratından, Mərakeşin isə İspaniya zonasından imtinası ilə açıldı.

Dekolonizasiyanın üçüncü mərhələsi 1970-ci illərin birinci yarısında baş verdi və 1973-cü il neft böhranı ilə təkan verən Portuqaliya İmperiyasının dağılması ilə əlaqələndirildi. Növbəti il metropolun Portuqaliya Qvineyasına (Qvineya-Bisau), 1975-ci ildə isə Anqolaya, Mozambikə müstəqillik verməyə məcbur oldu.

Dekolonizasiyanın yekun aktları 1989-cu ildə Namibiyanın Cənubi Afrikadan müstəqilliyi və iki kiçik anklavın - 1997-ci ildə Britaniya Honq-Konqunun və 1999-cu ildə Portuqaliya Makaonun Çinə qaytarılması hesab edilə bilər [6, 9-12].

1960-cı il dekabrın 14-də yenidən suverenlik əldə etmiş ölkələrin təşəbbüsü ilə BMT Baş Assambleyası “Müstəmləkə ölkələrinə və xalqlarına müstəqilliyin verilməsi haqqında Bəyannamə” adlı 1514 (XV) sayılı qətnamə qəbul etdi. 1960-cı il tarixə Afrika ili kimi daxil oldu. Həmin ildə kontinentin mərkəzi və qərb hissəsində 17 ölkə müstəqillik qazandı. Lakin qətnamənin qəbul edilməsindən 64 il keçsə də, Yeni Kaledoniya, Martinika, Fransız Qvianası, Qvadelupa, Mayot, Polineziya, Korsika, Karib dənizi və Antil adalarının xalqları hələ də yeni müstəmləkəçilik təcrübələrinə məruz qalırlar.

Beləliklə, Qərb dövlətləri bir tərəfdən kağız üzərindəki müstəmləkələrə son qoyub bu ölkələr qarşısında rəsmi öhdəliklərindən qurtulacaqları halda, digər tərəfdən onları öz nəzarətlərində saxlamaq üçün müxtəlif yollarla yeni üsullar tapıb istismar etməyə davam edirlər.

Yeni müstəmləkəçilik də adlandırılan “neokolonializm” anlayışı müstəmləkəçiliyin təcrübədə hələ də davam etdiyi, lakin metodunun dəyişdirildiyi və müxtəlif alətlərlə edildiyi tezisə əsaslanır. Müvafiq olaraq, neokolonializm keçmiş müstəmləkəçi dövlətlərin və ya sənaye dövlətlərinin dolaylı yolla keçmiş müstəmləkələr də daxil olmaqla “inkişaf etməkdə olan” müstəqil dövlətlər və xalqlar üzərində iqtisadi, siyasi və mədəni nəzarəti həyata keçirdiklə-

ri müstəmləkəçiliyin müasir formasıdır.

1957-ci ildə müstəqillik əldə etmiş Qananın ilk prezidenti Kwame Nkrumahın sözlərinə görə, keçmiş müstəmləkələr nəzəri cəhətdən müstəqilliyə nail olsalar da, real olaraq suverenliyə nail ola bilməyiblər. Bunun səbəbi iqtisadiyyata və təbii sərvətlərə xarici aktorlar tərəfindən davamlı birtərəfli nəzarət idi. Nkrumahın fikrincə, yeni müstəmləkəçilik imperializmin ən pis formasıdır, çünki onu aşkar etmək və ona görə də klassik müstəmləkəçilikdən daha çətin mübarizə aparır və öz hərəkətlərinə görə məsuliyyət daşımır. Digər tərəfdən, Nkrumah köhnə müstəmləkəçilikdə müstəmləkəçi dövlətin heç olmasa müstəmləkələrdə etdiklərini əsaslandırmaqla və ya öz xalqına izah etməli olduğunu və bu mənada yeni müstəmləkəçilikdən nisbətən daha “mədəni” olduğunu bildirdi. Müstəmləkəçilik üzrə ixtisaslaşan akademik Andreas Ekkertin fikrincə, Afrika hökumətləri hələ də həqiqətən müstəmləkəçilikdən azad olmayıblar. Çünki bu gün keçmiş müstəmləkələrin demək olar ki, hamısı suverenlik qazanmış dövlətlərdən ibarət olsa da, əsrlər boyu müstəmləkəçiliyin qoyub getdiyi irs insanların şüurunda, müstəqillik əldə etdikdən sonra qurulan dövlət strukturlarında, iqtisadi və mədəni sahələrdə yaşayır və təsirini davam etdirir.

Bu irslərdən biri də, şübhəsiz ki, müstəmləkəçi dövlətlərin hakim olduqları coğrafiyalarda bölgənin etnik və mədəni quruluşunu nəzərə almadan öz maraqları üçün çəkdikləri sərhədlərdir. Afrika ölkələri hələ də bu süni sərhədlərin yaratdığı problemlərlə mübarizə aparır. Çox vaxt etnik qarşıdurmaların və vətəndaş müharibələrinin mənbəyi kimi göstərilən sərhədlərlə yanaşı, bu ölkələrdə davam edən qeyri-sabitlik, iqtisadi zəiflik və diktatura rejimləri də müstəmləkəçiliyin dolaylı və ya birbaşa nəticələri kimi dəyərləndirilir.

Fransa neokolonializmi

Bunu xüsusilə Fransanın timsalında görmək mümkündür. Tarixdə İngiltərədən sonra ikinci ən çox müstəmləkəyə malik ölkə olan Fransa, keçmiş müstəmləkələri olan Afrika ölkələrindəki vətəndaş qarşıdurmalarına və soyqırımına görə məsuliyyət daşıyır. Kağız üzərindəki siyasi hakimiyyəti sona çatsa da, müstəqillik əldə etdikdən sonra ortaya çıxan terror, siyasi qeyri-sabitlik və təhlükəsizlik problemləri kimi səbəblərdən Fransa bu ölkələrdə hərbi mövcudluğunu davam etdirir. Məsələn, Fransa Nigeriya Vətəndaş müharibəsində mərkəzi hökumətə qarşı separatçıları dəstəkləyir və bu ölkələr-

də vətəndaş qarşılıqlarının fəal iştirakçısı kimi görünür. Lakin uzun müddətdir ki, Fransanın iddia etdiyinə əksinə olaraq bölgədəki hərbi mövcudluğu ilə təhlükəsizliyi təmin edə bilmədiyi, əksinə, üsyançı qruplara dəstək verməklə qeyri-sabitliyə səbəb olduğu bildirilir. Həmçinin Fransanın keçmiş müstəmləkələrindəki hökumətləri nəzarətdə saxlamağa çalışmasının təsadüf olmadığı və bu səbəbdən onun maraqlarına zidd olan dövlət idarəçilərinin çevriliş və ya sui-qəsd yolu ilə bir-bir sıradan çıxarıldığı düşünülür. Son 50 ildə 67 hərbi çevrilişin baş verdiyi 27 Afrika ölkəsindən 16-nın Fransanın keçmiş müstəmləkələri olması bu iddianı təsdiqləyən məlumatlar kimi göstərilir. Digər tərəfdən, Fransanın mədəni müstəmləkəçilik vasitəsi olaraq öz müstəmləkələrinə rəsmi dil kimi tətbiq etdiyi fransız dili bu gün 30-a yaxın ölkədə 140 milyon insan tərəfindən danışılmağa davam edir.

Göründüyü kimi, neokolonializm zəngin dövlətlərin yoxsul və zəif ölkələri keçmişdə olduğu kimi birbaşa hərbi güc tətbiq etməklə deyil, üstüörtülü şəkildə iqtisadi və siyasi maneərlərlə nəzarətdə saxladığı istismar formasıdır. Buna nail olmaq üçün sözügedən ölkəni iqtisadi cəhətdən özündən asılı vəziyyətə salmaq və çarəsiz buraxmaq kifayət edərdi. Bu üsul hərbi müdaxiləni nəzərdə tutmadığı üçün qarşı tərəfin müqaviməti ilə qarşılaşmaqdan söhbət gedə bilməz. Bu mənada fransız tarixçisi Mark Ferro neokolonializmi “işğalsız müstəmləkəçilik” kimi tərif edir. Ferro, müstəmləkə ölkələrinin müstəqillik qazanması ilə istismarın sona çatmadığını, əksinə, onun yalnız şəklini dəyişdiyini bildirir və zəngin dövlətlərin “yardım” adı altında inkişaf etməkdə olan ölkələri istismara və talan etməyə davam etdiyini müdafiə edir.

Əslində, neokolonializmdə istismar ediləcək cəmiyyətin müstəqil iqtisadiyyata və iqtisadi siyasətə malik olmaması əsas əhəmiyyət kəsb edir. Bunu təmin etmək üçün beynəlxalq şirkətlər tərəfindən verilən maliyyə yardımı işə düşür. Əksəriyyəti yardım alan ölkənin əleyhinə olan bu maliyyə yardımı müqabilində qəbul edilməli olan sərt şərtlərlə yardım edən ölkələr üzərində iqtisadi və siyasi hegemonluq qurulur və beləliklə, onların müstəqilliyi bir növ girov qoyulur. Bu mənada Dünya Bankı, Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) və Ümumdünya Ticarət Təşkilatı (ÜTT) müstəmləkəçilik alətləri olduğu üçün tez-tez tənqid olunan qurumlar kimi ön plana çıxır. Çünki bu təşkilatlar verdikləri kreditlər müqabilində ölkələrin daxili siyasətlərinə müdaxilə edə bilirlər. Məşhur amerikalı iqtisadçı və yazıçı Con Perkins “New Confessions of

an Economic Hit Man” adlı kitabında illərdir birlikdə çalışdığı BVF və Dünya Bankı kimi qurumların Qərb ölkələrinə qaytara bilməyəcəkləri yüksək faizlə kreditlər verməklə inkişaf etməkdə olan ölkələri asılı vəziyyətə salan şüurlu siyasət yürütdüyünü açıqlayır. Fransız tarixçisi Ferro bu fikirdədir ki, ənənəvi müstəmləkəçilik sistemi praktikada olmadığına görə, indi dünya diqqətini digər hökmranlıq formalarına yönəltməlidir. Çünki köhnələrlə müqayisədə yeni müstəmləkəçilik istismar edilən ölkələrin “razılığı” və hətta istismarçı ölkələrə hiss edilən “empatiya” ilə baş verir və ya dolayısı ilə maliyyə və sosial yardım və dəstək adı altında həyata keçirilir. Faktı aşkar etmək daha çətindir.

Nəticə

Bugünkü şəraitdə neokolonial dövlətlər öz əməllərinə görə artıq heç bir hüquqi və mənəvi məsuliyyət daşımır və “bəşəriyyət qarşısında müstəsna xidmətləri”nə görə beynəlxalq aləmdə nüfuzlu mükafatlara layiq görülürlər. Digər tərəfdən, müasir vasitələrlə istismar olunmağa davam edən ölkələrin xalqı, içində olduqları vəziyyətin fərqiçilik inkişaf etdirə bilmir və buna görə də mövcud vəziyyətdən xilas ola bilmirlər [7].

Azərbaycanın dekolonizasiya istiqamətində son illər atdığı addımlar müstəmləkəçilikdən azad olmağa çalışan xalqlarda, eləcə də müstəqillik əldə etsələr də, hələ də neokolonializmdən əziyyət çəkən dövlətlərdə, Fransanın dənizasıırı ərazilərində böyük inam yaradıb. Azərbaycan dövlətinin dekolonizasiya sahəsində siyasəti nəticəsində kolonializm və neokolonializmin ağır fəsadları, müstəmləkə altında yaşayan xalqların fundamental hüquqlarının kobud pozuntuları, insanların azadlıqlarının məqsədli şəkildə məhdudlaşdırılması, məqsədyönlü assimilyasiya siyasəti dünya ictimaiyyətinə çatdırılır, BMT, Qoşulmama hərəkatı və s. tribunalarında danışılır.

Fransa beynəlxalq təşkilatların və müstəqillik uğrunda mübarizə aparan xalqların uzun illərdir tələblərinə məhəl qoymur, neokolonializm siyasətini davam etdirir. Ən əsası isə bu çirkin siyasət nəticəsində yalnız xalqların müstəqillik və suverenlik hüquqları məhdudlaşdırılmayıb, həm də onların malik olduqları yeraltı və yerüstü sərvətlər amansızcasına talan edilib. Elə buna görə də Azərbaycan Prezidenti məsələnin COP29 çərçivəsində müzakirəsini mühüm prioritet elan edir [8].

Açar sözlər: *kolonializm, postkolonializm, neokolonializm, dekolonizasiya, Fransa, Frans Fanon, Afrika.*

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Рымалов В.В. Распад колониальной системы и мировое капиталистическое хозяйство. М.: Мысль, 1966. -стр. 478
2. Decolonising development with Frantz Fanon by Benjamin Selwyn, 11 September 2023. - <https://mondediplo.com/outsidein/fanon-development>
3. Fanon F. Siyah Deri, Beyaz Maskeler (С. Койтак, Çev.). Encore Yayınları. İstanbul 2020, ss.192
4. Fanon and Decolonisation - <https://scielo.org.za/pdf/phronimon/v20n1/01.pdf>
5. Paalaala/Remembrance: 5 Stages of Decolonization-<http://www.josimalaya.com/5-stages-of-decolonization.html>
6. Фурсов К. А. Деколонизация Афро-Азиатского мира; Предпосылки, этапы, модели. 2015. - https://www.academia.edu/32456789/Деколонизация_афро_азиатского_мира_предпосылки_этапы_модели
7. Sömürgecilik Bitti, Hoşgeldin Yeni Sömürgecilik! - <https://perspektif.eu/2023/06/02/somurgecilik-bitti-hosgeldin-yeni-somurgecilik/>
8. İqlim dəyişmələri və kolonializm – Azərbaycanın COP29 gündəliyi - Xalq qəzeti. - 2024.- 21 iyun. - No 127. - S.1,5-https://www.elibrary.az/docs/qazet/qzt2024_3788.pdf

NARGIZ NAGIYEVA

*Associate professor of Baku State University,
Doctor of Philosophy in Political Science*

Postcolonialism and decolonization

It is accepted that the first steps of postcolonialism were taken after the Second World War. Fighting against Western colonialism, Frantz Fanon's works "Black Skin, White Masks" and "The Wretched of the Earth" played an important role in strengthening the decolonization process. The concept of "neocolonialism" is based on the thesis that colonialism still continues in practice, but the method is changed and it is done with different tools. Accordingly, neocolonialism is a modern form of colonialism in which former colonial powers or industrial powers indirectly exercise economic, political, and cultural control over "developing" independent states and peoples, including former colonies.

Key words: *colonialism, neokolonialism, postcolonialism, decolonisation, France, Frantz Fanon, Africa.*

NARGIZ NAGIYEVA

*Доцент Бакинского Государственного
Университета,
доктор философии по политическим наукам*

Постколониализм и деколонизация

Принято считать, что первые шаги постколониализма были сделаны после Второй мировой войны. Борясь против западного колониализма, произведения Франса Фанона «Черная кожа, белые маски» и «Проклятем заклеимённые» сыграли важную роль в усилении процесса деколонизации. Концепция «неоколониализма» основана на тезисе о том, что колониализм все еще продолжается на практике, но метод меняется и осуществляется с помощью других инструментов. Соответственно, неоколониализм — это современная форма колониализма, при которой бывшие колониальные державы или промышленные державы косвенно осуществляют экономический, политический и культурный контроль над «развивающимися» независимыми государствами и народами, включая бывшие колонии.

Ключевые слова: *колониализм, постколониализм, неоколониализм, деколонизация, Франция, Франц Фанон, Африка.*